

Gjerstadungdommens gjerstadmål

Av Kjersti Vevstad

1 Innledning

Dette korte tekstbidraget er ikke tuftet på en stor vitenskapelig undersøkelse, og det blir følgelig heller ikke noen lang artikkel. Formålet er bare å presentere noen resultater fra et lite prosjekt førsteamanuensis Arne Torp og undertegnede driver med, og der formålet er å lage en populær framstilling av talemålet i Gjerstad kommune i Aust-Agder. Denne framstillinga skal inngå som en del av bygdas flerbands kulturhistorie.

Vår framstilling er todelt og tar sikte på å finne ut hva som kjennetegner det "tradisjonelle gjerstadmålet" samt hvilke sosiale variabler som kan sees i sammenheng med utviklinga av dialekten. Det er Torps anliggende å gjøre den førstnevnte biten av prosjektet, og det er den jeg her skal gjengi enkelte hovedpunkter fra.

2 Gjerstad kommune

Gjerstad kommune ligger helt øst i Aust-Agder og har felles grenser med Kragerø, Drangedal og Nissedal i Telemark fylke. I vest grenser Gjerstad til kommunene Vegårshei og Risør i Aust-Agder.

Gjerstad kommune har om lag 2550 innbyggere, og arealet er 323 kvadratkilometer. Størsteparten av bebyggelsen ligger rundt Gjerstad-vannet. Det er tre tettbebyggelser i kommunen: administrasjonssenteret Gjerstad og i tillegg Fiane og Sunde. Disse tettbebyggelsene er også skolekretser. Den eneste ungdomsskolen ligger på Sunde. Kommunen har ingen videregående skole, og elevene må reise til nabokommunene for å få videre utdanning, vanligvis til Risør eller Arendal.

De fleste sysselsatte i Gjerstad kommune arbeider i småindustri, servicenæringer, transport og jord- og skogbruk. Skogavvirkningen er betydelig i Gjerstad, og det er blant annet trevarefabrikk, mekaniske verksteder og kjettingfabrikk i kommunen. Gjerstad er også stasjon på Sørlandsbanen.

Mesteparten av landskapet består av skogdekkede åser, som er høyest i den nordvestlige delen av kommunen. Jordbruksarealet er konsentrert på to områder, omkring Gjerstad-vassdraget i sentrum av kommunen og på Trydal i nord.

3 Datainnsamling

3.1 Målprøver

I 1997 samlet vi inn en del målprøver fra folk i Gjerstad. Vi reiste rundt med båndopptaker og snakket med både eldre og yngre gjerstdølinger. De fleste av de målprøvene vi teipet, var det "ektefødte gjerstdølinger" som stod for. Med det mener jeg at de var født og oppvokst i Gjerstad og at de fortsatt bodde der. Med oss i arbeidet fulgte en nøkkelinformant. Han var tidligere butikkeier og kommunepolitiker i Gjerstad og er genuint opptatt av gjerstaddialekten. Vi knyttet ham tidlig til oss, og det skulle komme til å bli en fruktbar tilvekst til arbeidsteamet. Han snakket mye og godt med folk, og vi håper at de fleste målprøvene har blitt mer autentiske av den grunn.

3.2 Spørreundersøkelse

I oktober 1997 gjorde jeg en spørreundersøkelse ved hjelp av et spørreskjema på kommunens ungdomsskole – Sunde skole. Den

hadde da to klasser på hvert trinn, og den dagen jeg var der, var 73 elever til stede. Alle disse svarte på spørreskjemaet.

Det var et tredelt skjema med disse overskriftene: "Personlige spørsmål", "Fritidssysler" og "Opplysninger om din egen dialekt". De personlige spørsmålene dreide seg om alder, kjønn, boplass i Gjerstad, hvor lenge de hadde bodd i kommunen, hvor foreldrene kom fra m.m. I avsnittet om fritidssysler var vi interessert i å finne ut hvilke interesser elevene hadde, hvilke nabokommuner de besøkte på fritida, hvilke tv-kanaler de så på, hvilke aviser som fantes i hjemmet, hvor de hadde lyst til å bo og arbeide når de blir voksne. Til slutt fulgte de språklige variablene som vi ville teste ut, samt noen holdningsspørsmål.

Vi hadde på forhånd laget avkryssingsalternativer til språkvariablene, og alternativene skulle være så talemålsnære som mulig. Vi lurte for eksempel på hvordan elevene uttaler det personlige pronomenet *jeg*, enten som *e*, *eg* eller *jei*. Vi åpnet ikke for andre varianter av pronomenet. Skjemaet hadde ofte tre alternativer: en bokmålsvariant, en nynorskvariant eller en dialektvariant, men noen ganger var det to dialektvarianter og enten bare en nynorskvariant eller en bokmålsvariant. Alternativene *hans*, *hannoms* og *hanses* for pronomenet *hans* er et eksempel på det siste. For å komme fram til de alternativene vi gjorde, brukte vi egen kunnskap om talemålsvarianter som eksisterer eller har eksistert i bygda. Spørreskjemaet ga ikke rom for et fjerde alternativ, og i den grad det var elever på Sunde skole som hadde en type talemål som klart skilte seg fra gjerstadmålet, har det ikke kunnet komme fram på skjemaet.

Det bør legges til at Gjerstad kommune fortsatt i 1997 hadde nynorsk som målform¹. Det vil si at alle skoleelevene automatisk fikk nynorsk som hovedmål dersom ikke foreldrene til minst ti av elevene i første klasse krevde bokmål. Som oftest skjedde det hvert år. På den måten var kommunens elever reelt sett delt i to hva målform angikk. Dette forsøkte vi å utnytte i spørreundersøkelsen ved å la de elevene som hadde nynorsk som målform, få

1 I 1999 ble det vedtatt ved folkeavstemning i kommunen at hovedmålet fra da av skal være bokmål.

spørreskjemaet på nynorsk og ditto til elevene med bokmål som hovedform. Vi håpet at det ville viske ut litt av faren for ukontrollerbar påvirkning.

I det følgende skal vi vise noen av endringene ved gjerstadmålet som kom fram når vi sammenlikner den tradisjonelle dialekten med resultatene fra spørreundersøkelsen. Dessuten vil vi prøve å peke på mulige årsaker til at dialekten har forandret seg. Det er ikke plass til å gå gjennom alle resultatene her, men vi skal heller konsentrere oss om noen få og tydelige tendenser. I det følgende er det for hvert spørsmål summert opp hvor mange som bruker hvert av alternativene. Det må på ingen måte tolkes dit hen at vi forøker å lage kvantifiserbare størrelser. Undersøkelsen er ikke så sterkt vitenskapelig fundert at vi kunne gjøre det. Alle opplysninger må derfor sees på som mulige uttrykk for tendenser i elevmassen på det gitte tidspunkt. Vi har ikke testet for metodiske avvik.

4 Resultater – endringer i talemålet

4.1 Pronomen

Vi ser tydelige variasjoner i bruken av pronomener i gjerstadmålet, og variasjonen er blant annet generasjonsavhengig. I det tradisjonelle gjerstadmålet fins bl.a. disse pronomenerformene:

bokmål	gjerstadmål
jeg	<i>e</i>
vi	<i>me, mi</i>
dere	<i>dykkån/dikkån</i>
hennes	<i>hinnars</i>
hans	<i>hanses, hannoms</i>

I den høyre kolonnen under ser vi hvor mange elever som krysset at for de ulike alternativene.

<i>e</i>	65
<i>eg</i>	1
<i>jei</i>	4
<i>mi</i>	59
<i>me</i>	1
<i>vi</i>	11
<i>dykkån</i>	20
<i>dikkån</i>	11
<i>dere</i>	40
<i>hoses</i>	55
<i>hennes</i>	12
<i>hinnars</i>	3
<i>hanses</i>	33
<i>hans</i>	38
<i>hannoms</i>	1

Som vi ser, står formen *e* for *eg/jeg* sterkt, og det samme gjør formen *mi* for *me/vi*. Vi ser at bokmålsformen *dere* langt på vei skyver vekk varianter som *dykkån* og *dikkån*, men det finnes allikevel 31 som hevder å bruke de to sistnevnte formene. Når det gjelder formene *hannoms* av *hans* og *hinnars* av *hennes*, så er de nesten borte blant elevene.

Hoses er en spesiell form av pronomenet *hennes* som bare finnes i Agder. Den er selvfølgelig dannet med utgangspunkt i subjektformen *ho* – jf. *han* : *hanses* = *ho* : *hoses*. De andre nye pronomenformene faller sammen med bokmål eller østlandsk bymål.

4.2 *Du* som objektsform

Bruken av *du* som objektsform ser ut til å bre seg også til Gjerstad, da foreløpig til yngre mennesker. Det er imidlertid ikke slik at *du* som objektsform forekommer i alle sammenhenger i like stor grad. Elin Broberg skriver mer om dette et annet sted i denne boka, og vi viser derfor til hennes framstilling for en nærmere diskusjon av dette fenomenet. Men hun påviser blant annet at det ser ut til at formen *du* er spesielt hyppig når pronomenet står initialt i

setningen. Vi valgte å la elevene krysse av for om de tror at de bruker *du* eller *deg* i denne setningen: *Du/Deg vil e ikkje snakke med*, der *du* er plassert initialt. Hele 65 av de 73 svarte at de ville ha sagt *du* her.

1. <i>Du</i> vil e ikkje snakke med.	65
2. <i>Deg</i> vil e ikkje snakke med.	7

Denne bruken av *du* bryter selvsagt sterkt med det tradisjonelle gjerstadmålet.

4.3 Substantiv

Bøyningen av et intetkjønnsord som *hus* er tradisjonelt slik i gjerstadmålet:

<i>hus – huser – husene el. husa</i>

Nedenfor ser vi hvordan elevene krysset av for alternativene, og vi ser at formen *huser* i ubestemt flertall er på vei ut. Bare 21 av de 73 krysset av for denne variabelen.

1. Det er fleire <i>huser</i> på garden.	21
2. Det er fleire <i>hus</i> på garden.	51

I ubestemt form er *husa* vanligst. 56 av 73 elever krysset av for denne varianten.

1. Har du telt alle <i>husene</i> i byen?	17
2. Har du telt alle <i>husa</i> i byen?	56

Er så de 17 som bruker *husene* blant de 21 som krysset av for *huser*? Det viser seg at ni av de 17 også krysset av for *huser*, mens de resterende åtte krysset av for *husa*. Vi finner altså ikke et samsvar her som viser at de som bruker *husene* også bruker *huser*.

4.3 Flere tendenser

Det er mange flere tendenser som kom fram etter at vi har jobbet med resultatene enn det som er gjort plass til i denne framstillingen. Her er det bare tatt med enkelte eksempler som skal illustrere noen av de forskjellene vi fant mellom tradisjonelt gjerstadmål og talemålsvariantene blant ungdomsskoleelevene. I et sosiolingvistisk perspektiv er det like interessant å finne ut hvilke krefter som har påvirket gjerstaddialekten.

5 Sammenhenger mellom ungdommens gjerstadmål og sosiale variabler

Med tanke på sammenhengen mellom språklige og sosiale variabler er det ingen oppsiktsvekkende tendenser å spore i Gjerstad. Mange forskningsprosjekter har tidligere konkludert med at de som holder best på det tradisjonelle målet, er de som har bodd hele livet i bygda og som i tillegg har begge foreldrene sine derfra. Dette er også våre hovedkonklusjoner.

Hvis vi tar for oss to ytterpunkter – grupper som er maksimalt forskjellige når det gjelder sosiale variabler – så blir ofte hver gruppe så liten at vi ikke kan si noe helt sikkert om sosiolingvistiske trekk. To eksempler på dette er: 1) Elever som har begge foreldrene fra Gjerstad, som bor i Øvre Gjerstad i dag² og som har bodd i kommunen hele livet, og 2) Elever som ikke har bodd i Gjerstad hele livet, som ikke har noen av foreldrene derfra og som ikke er spesielt sikre på om de vil bosette seg for godt i Gjerstad når de blir voksne. Gruppe 1 er altså de elevene som har mest tilknytning til kommunen, mens gruppe 2 er de som har minst tilknytning.

2 Øvre Gjerstad blir oftest sett på som den delen av kommunen der det tradisjonelle gjerstadmålet står sterkest. Som vi skal se, er det ikke sikkert at denne tendensen vedvarer i den yngre delen av befolkningen. Vi har allikevel valgt å bruke denne variabelen når vi skal finne den delen av elevmassen som har mest Gjerstad-tilhørighet.

	Gruppe 1	Gruppe 2
<i>e</i>	1 0	4
<i>eg</i>	0	0
<i>jei</i>	0	0
<i>mi</i>	1 0	4
<i>me</i>	0	0
<i>vi</i>	0	0
<i>dykkån</i>	7	0
<i>dikkån</i>	2	0
<i>dere</i>	1	5
<i>hoses</i>	8	3
<i>hinnars</i>	1	0
<i>hennes</i>	1	2
<i>hanses</i>	5	1
<i>hans</i>	5	4
<i>hannoms</i>	0	0

Som vi ser av tabellen over, er det vanskelig å peke på klare forskjeller bortsett fra når det gjelder varianter av pronomenet *dere*. Det er sju av ti av de som har mest Gjerstad-tilknytning, som oppgir å bruke varianten *dykkån*. Det er ingen i gruppe 2 som sier *dykkån* eller *dikkån* – alle sier *dere*.

Variantene *hoses*, *hinnars* og *hanses* forekommer også oftere i gruppe 1 enn i gruppe 2, og det viser også mer tilknytning til tradisjonelt gjerstadsmål.

6 Er variasjonene geografisk bestemt?

Vi prøvde å finne variasjoner i talemålet som hang sammen med hvor i kommunen elevene bodde. Hvis vi skal se på pronomenbruken igjen, så var det svært lite som kunne tyde på at det er store skiller mellom øvre Gjerstad, Sunde og Fiane. Som vi ser i tabellen nedenfor, skiller elevene fra øvre Gjerstad seg ut fra

de to andre gruppene kun når det gjelder varianter av pronomenet *dere*. Hele 19 av de 35 fra øvre Gjerstad krysset av for at de sier *dykkån*, mens åtte oppgav *dikkån*. Blant elevene på Sunde og Fiane krysset majoriteten av for *dere*. Alle 19 elevene fra Fiane krysset faktisk av for *dere*. Når det gjelder de øvrige pronomenene, er det kun små forskjeller mellom de tre elevgruppene.

	Øvre Gjerstad	Sunde	Fiane
<i>e</i>	3 2	1 6	1 7
<i>eg</i>	1	0	0
<i>jei</i>	0	3	1
<i>mi</i>	3 1	1 4	1 4
<i>me</i>	0	0	1
<i>vi</i>	3	5	3
<i>dykkån</i>	1 9	1	0
<i>dikkån</i>	8	3	0
<i>dere</i>	6	1 5	1 9
<i>hoses</i>	2 5	1 4	1 6
<i>hinnars</i>	3	0	0
<i>hennes</i>	4	5	3
<i>hannses</i>	1 6	6	1 1
<i>hans</i>	1 7	1 3	8
<i>hannoms</i>	1	0	0
<i>Antall elever</i>	3 5	1 9	1 9

7Andre sosiale variabler

Ulike sosiale variabler som ikke gav utslag i talemålet, er hva elevene gjør på fritida, hvor de reiser i fritida (handletur osv.), hvilke aviser de leser, hvor mye de ser på tv, hvilke tv-kanaler de ser på og en del slike faktorer som er mer eller mindre individuelle. Det er altså kun Gjerstad-tilknytningen i form av om elevene har bodd hele livet/store deler av livet i Gjerstad og om

foreldrene er derfra som er avgjørende for om de har et talemål som ligger nærmere det tradisjonelle gjerstadmålet.

8 Sammenheng mellom dialekt og målform?

Mens vi reiste rundt i kommunen og snakket med folk, støtte vi flere ganger på gjersdølinger som mente at dialektbruk og skriftlig målform henger sammen. De som helst ville ha sett at alle i Gjerstad "snakka slik folk gjorde før, slik som er den rektige gjerstaddialekten", så også helst at nynorsk skulle forbli målformen i gjerstadskolene. En av informantene sa at etter at bokmål hadde blitt innført i Vegårshei kommune, hadde dialekten blitt fryktelig utvannet der. Han fryktet at det samme ville skje i Gjerstad.

Der er mange forskningsrapporter som har konkludert med at det ikke er sammenheng mellom målform og dialekt. Blant ungdomsskoleelevene i Gjerstad fant vi heller ikke noe som skulle stride mot denne konklusjonen. Vi har tatt for oss den gruppa av elever som har mest tilknytning til Gjerstad og sett på målform og dialektbruk hos dem.

Det var 20 elever som har bodd i Gjerstad hele livet og som har begge foreldrene derfra. Av disse er det åtte som hadde nynorsk som målform og tolv som hadde bokmål på ungdomsskolen. På barneskolen var forholdet 10 : 10, og det vil si at to av elevene byttet målform fra nynorsk til bokmål ved overgangen til ungdomsskolen.

Målform nå, i ungdomsskolen:		Målform i barneskolen:	
Nynorsk	8	Nynorsk	10
Bokmål	12	Bokmål	10

Vi har sjaltet ut de som har hatt samme målform på skolen hele livet, og da får vi følgende tabell:

Elever som har bodd hele livet i Gjerstad og som har begge foreldrene derfra, sett i sammenheng med målform		
	Nynorsk på både barne- og ungdomsskolen	Bokmål på både barne- og ungdomsskolen
<i>e</i>	8	10
<i>eg</i>	0	0
<i>jei</i>	0	0
<i>mi</i>	8	10
<i>me</i>	0	0
<i>vi</i>	0	0
<i>dykkån</i>	6	2
<i>dikkån</i>	2	1
<i>dere</i>	0	7
<i>hoses</i>	7	9
<i>hinnars</i>	1	0
<i>hennes</i>	0	1
<i>hannses</i>	5	5
<i>hans</i>	3	5
<i>hannoms</i>	0	0
<i>du initialt</i>	8	10
<i>deg initialt</i>	0	0
<i>huser</i>	1	1
<i>hus</i>	6	9
<i>husene</i>	1	1
<i>husa</i>	7	9
<i>Liker målformen sin</i>	8	8
<i>Liker ikke målformen sin</i>	0	2
<i>Bruker nynorsk privat</i>	5	1
<i>Bruker bokmål privat</i>	2	8
<i>Dialekten min likner mest NN</i>	3	3
<i>Dialekten min likner mest BM</i>	0	0
<i>Dialekten min likner NN+BM</i>	5	7
<i>Dialekten min likner mest TG</i>	5	6
<i>Dialekten min likner mest BM</i>	0	3
<i>Dialekten min likner mest NN</i>	2	1

NN = nynorsk, BM = bokmål, TG = tradisjonelt gjerstadmål

Som vi ser er det ikke store forskjeller mellom de to gruppene. Det er igjen stort sett bare pronomenet *de/dere* som har variasjoner. Det er en større tendens til at elevene med nynorsk som målform bruker *dykkån* og *dikkån*. Ingen av dem har krysset av for *dere*. Bokmåselevne derimot har hovedvekten på *dere*.

Vi har sett flere steder i teksten at bruken av *dykkån* og *dikkån* fortsatt står sterkt og at det følgelig kan regnes som et salient målmerke for tradisjonelt gjerstadmål.

Vi har tatt med noen nye variabler fra spørreskjemaet her, som hvilken målform de brukte når de skrev privat m.m. Det er vel ingen overraskelse at majoriteten av nynorskelevne brukte nynorsk også privat og at bokmåselevne brukte bokmål.

De to siste rubrikkene i tabellen kan se ut som de delvis overlapper hverandre, men det har sin forklaring, nemlig at de tar utgangspunkt i to ulike spørsmål på spørreskjemaet. I det første spørsmålet ville vi vite hvorledes elevene karakteriserte dialekten sin hvis de måtte sammenlikne den med en av de to skriftlige målformene. Vi ville teste ut om elevene betraktet sin egen dialekt som en blanding av nynorsk og bokmål, eller om de syntes den liknet mest på bare en av målformene. Majoriteten av dem svarte at dialekten liknet mest på en blanding av de to. Det var i tråd med vår hypotese.

I spørsmål nummer to brakte vi dessuten inn tradisjonelt gjerstadmål som en variabel for å se om utslagene da ble annerledes. Det viste seg at når elevene fikk tre alternativer å velge mellom, bokmål, nynorsk eller *tradisjonelt gjerstadmål*, så valgte de fleste nettopp tradisjonelt gjerstadmål.

9 Hva påvirker gjerstadmålets utvikling?

I denne artikkelen har vi påvist at gjerstadmålet ikke synes å bli påvirket av hvilken skriftlig målform de unge bruker. Vi har derimot vist at det finnes sammenheng mellom bruk av tradisjonell dialekt og graden av tilknytning til lokalsamfunnet.

Vi har ikke lagt fram statistikk her som viser at dialekten ikke påvirkes av hvor elevene reiser på fritida og hvilke tv-kanaler de ser på eller hvilke aviser de leser. Men det er en av konklusjonene våre at målføret ikke blir påvirket av disse variablene.

Vi kan heller ikke føre noe absolutt bevis for at gjerstadmålet blir påvirket av andre målfører, med det er likevel sannsynlig å anta at så er tilfellet. Vi har lenge sett at det foregår regionalisering av dialektene. Det betyr at store byer påvirker dialektene i større radius enn før. Spørsmålet i vår sammenheng kunne da være om gjerstadmålet blir påvirket av kristiansandsmål, arendalsmål, risørmål, grenlandsmål eller oslomål.

I sitt bidrag i denne boka har Arne Torp hevdet at etter hans syn når ringvirkningene fra det sentrale Østlandet med Oslo helt sørvestover til Gjerstad.

Men det finnes også trekk i dialektutviklingen i Gjerstad som ikke kan komme fra østlandsk bytalemål. Vi tenker da for eksempel på eiendomsformene *hoses* og på *du* brukt som objektsform. Dette er dialekttrekk vi finner i store deler av Aust-Agder, og dermed også bl.a. i Risør-området. Det er derfor rimelig å anta at gjerstadmålet også blir påvirket av risørmålet. Vi må huske på at når gjersdølingene skal begynne på videregående skole er det nettopp Risør de fleste reiser til. Det kan være en faktor som bidrar til utvikling av gjerstadmålet i retning risørmål. Disse to målene har en del felles trekk fra før, som skiller dem fra andre egdemål lenger vest; f.eks. ikke skarre-*r*, ingen bløte konsonanter m.m. Med andre ord er ingen av dem å regne for typiske sørlandsmål, hvis vi går ut fra Torps forsøksvise avklaring av dette begrepet (se hans artikkel her).

Avslutningsvis må vi legge til at risørmålet også selvfølgelig er utsatt for regionalisering. Det er mest trolig at talemålet i kystkommunen blir påvirket av østlig bytalemål, og det betyr at både Gjerstad og Risør utsettes for den samme regionaliseringa. Der gjør de to kommunene til en "enhet" i så måte. Og samtidig skiller det dem på mange måter ut fra kommunene lenger vest i Aust-Agder, som i sterkere grad orienterer seg mot talemålet i det mer lokale sentret med tyngdepunkt i Arendal-Grimstad-regionen.